

УДК 159.96:130.3

Шарапа Г. Ф.

ФЕНОМЕН НЕПОВНОЦІННОСТІ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

У статті схарактеризовано зміст психопатологічного синдрому “неповноцінність”. Розглянуто історію педагогічних досліджень цього феномену західними та вітчизняними дослідниками. Особливу увагу приділено появі психоаналізу як особливої теорії особистості, її засновнику З. Фрейду та його послідовникам. Проаналізовано внесок А. Адлера в дослідження комплексу неповноцінності. Визначено роль корекційно-виховної роботи, що спрямована на виправлення недоліків особистості. Окреслено причини виникнення відчуття неповноцінності, завдання батьків щодо виховання дітей та погляд на цю проблему сучасної педагогіки.

Ключові слова: феномен неповноцінності, досконалість, інтелектуалізм, рефлексія, Я(его).

В статтє охарактеризовано содержание психопатологического синдрома “неполноценность”. Рассмотрено историю педагогических исследований этого феномена западными и отечественными исследователями. Особое внимание уделено появлению психоанализа как особенной теории личности, ее основателю З. Фрейду и его последователям. Проанализировано вклад А. Адлера в исследование комплекса неполноценности. Определена роль коррекционно-воспитательной работы, направленной на исправление недостатков личности. Очерчено причины возникновения чувства неполноценности, задания родителей по воспитанию детей и взгляд на эту проблему современной педагогике.

Ключевые слова: феномен неполноценности, совершенство, интеллектуализм, рефлексия, Я (его).

The article characterized the content psychological and pathological syndrome “inferiority.” It was consider the history of educational researches of this phenomenon by western and domestic researchers. The particular attention is paid to the emergence of psychological analysis as a special theory of personality, its founder S. Freud and his followers. It was analyze the contribution of Mr. Adler in research of complex of inferiority. The role of correctional

and educational work was define, that aimed at the correcting of deficiencies of personality. The causes of rise of feeling of inferiority, the task of parents as to upbringing of the children and look at the problem of modern pedagogy are outline.

Key words: *the phenomenon of deficiency, perfection, intellectualism, reflection, I (ego).*

У контексті актуальних трансформацій нашого суспільства історико-філософська рефлексія окресленого тематичного феномена особливо актуальна. Осмислення вироблених в різні культурно-історичні періоди знань необхідне для вирішення та подолання комплексів неповноцінності особистості, а також її взаємовідносин із суспільством, становлення як активного соціального індивіда, спроможного до якісної самоактуалізації.

Науковий історіогенез проблеми неповноцінності має тривале минуле, а його вивчення носить міждисциплінарний характер, реалізуючись у філософській, педагогічній, психологічній, соціологічній та інших площинах. Спільною тезою чи не всіх міжгалузевих підходів є констатація того, що неповноцінність є насамперед психопатологічний синдром, зміст якого полягає в стійкому переконанні особистості у власній неспроможності досягнути смисл, раціональне зерно основних видів діяльності й мислення, реалізувати їх у площині власного утвердження в групі як повноцінної особистості [2; 5; 6; 7; 8]. Варто наголосити, що, незважаючи на пріоритетне досягнення цього синдрому психологією та психопатологією, належну увагу феномену неповноцінності приділяла й філософська та педагогічна думка [1; 3; 9; 10; 11; 12; 13; 14].

Метою статті є аналітичний огляд проблеми особистісної неповноцінності крізь призму фундаментальних філософських підходів, адже лише з урахуванням засадничих принципів класичної науки можливий адекватний і цілісний аналіз надзвичайно важливого міждисциплінарного проблемогенного спектру. Здійснення філософської рефлексії особистісної неповноцінності є тим першоджерелом, яке може дати поштовх для поглибленого вивчення проблеми та вироблення концептуальних положень, спроможних надати екзистенційну допомогу людині, яка зневірена в собі та потребує підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вочевидь, що висвітлення проблеми неповноцінності особистості в педагогічному ракурсі неможливе без урахування наукової спадщини минулого,

адже якраз на “плечах титанів” людської мудрості можна вибудувати концептуальні погляди сьогодення. Тому на тлі ретроспективного аналізу філософсько-педагогічної спадщини ми спробуємо рокрити базові сцієнтичні уявлення про феномен особистісної неповноцінності [1; 2; 3; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14].

Антична філософія зосереджувала головну увагу не на вадах людини, а на її досконалості. Зокрема, Сократ розглядав людину як моральну істоту. Філософ стверджував, що пізнати можна тільки душу людини та її справи. Пізнати самого себе – це знайти спільні для всіх поняття моральних якостей. Водночас, на його думку, відмінність між добром і злом не відносна, а абсолютна. Тому творити добро можна лише знаючи, в чому воно полягає, отже, лише та людина є досконалою (або недосконалою), яка знає, що таке досконалість (або недосконалість).

На думку Платона, духовне і тілесне відрізняються одне від одного не тільки онтологічно, але й ціннісно: потойбічне царство ідей божественне, мудре, досконале, підноситься над неповноцінним, примарним світом чуттєвих об’єктів. Ідея Платона – це ідеальний взірець, споглядаючи який Деміург створює світ чуттєвих речей. Тому саме ідеальний світ є метою земного буття, і завдання людини – наблизитися до цього справжнього, ідеального світу завдяки притаманній їй розумній душі. Але одночасно з розумною індивід має і нерозумну частину душі, яка розподіляється на афективну та чуттєво-хтиву, тісно пов’язану з плотськими бажаннями, владою емоцій, егоїстичними мотивами.

У діалозі “Федон” Платон зазначає, що кращі душі дістаються прихильникам мудрості й краси, музи й любові, а гірші потрапляють у тіла тиранів. Завдання людини на шляху морального становлення полягає в тому, щоб через самозаглиблення і зречення від тілесності душа могла відкрити світ прекрасного й досконалого. Це приводить її в дивовижний стан еросу – піднесеності та любові. Сходження до цього стану як пізнання-пригадування і є моральним очищенням.

Критикуючи душевний інтелектуалізм Сократа і Платона, Арістотель намагався зрозуміти людське життя таким, яким воно є насправді, а не з позиції ідеально належного. Тому етика Арістотеля спрямована на досягнення, здійснення блага як діяльність, яка прагне досконалості та відповідає доброчесності, а отже, є тотожною блаженству, щастю. За Арістотелем, важливо не просто знати, що

таке добродіє, а діяти, набувати її та запроваджувати в життя. Виникаючи внаслідок взаємодії розумної та нерозумної частин душі, моральні чесноти виявляються “золотою серединою” між двома крайнощами, нестачею й надлишком якогось душевного стану (наприклад, мужність – це середина між страхом і відвагою).

Тому вже в епікуреїзмі добродіє і щастя постають невіддільними одне від одного: якщо щастя – мета, то добродіє – засіб досягнення особистого щастя. А ось внутрішній світ стоїцизму ґрунтується на протилежній ідеї – ідеї самодостатності добродіє як найвищого блага. Для стоїків щастя – це лише нагорода за добродіє. Тому людина, наділена розумом і здатна усвідомити всю невідворотність долі, здобуває свободу в цілковитому прийнятті та підкоренні наявній необхідності.

Середньовіччя намагається утвердити думку про те, що і світ, і людина мають свої засади в Богові. Перед людиною відкрився новий світ Божої любові, Віра, Надія, Любов, усвідомлення власної унікальності, яку можна пізнати лише через пізнання Бога є філософсько-етичним підґрунтям цієї доби. Утверджується спрямованість на відчуття невичерпності, унікальності особистості, на її постійне, вільно обране духовне самовдосконалення. Але той, хто живе гріховним, неправедним життям, вимушений спокутувати гріхи й провини. Отож, неповноцінність – насамперед кара Божа. Водночас до таких “покараних” ставилися з певною упередженістю, оскільки вважалося, що Бог звернув на них особливу увагу.

Епоха Відродження проголосила ідеалом різнобічну людину, зрозуміти яку можна лише шляхом вивчення того порядку, котрому підкоряється всесвіт. Саме під цим оглядом і намагалася осягнути природу людини філософська й педагогічна думка Нового часу та епохи Просвітництва. Зокрема, в педагогічних поглядах Ж.-Ж. Руссо, Ф. Шлейєрмахера, Ф. Фребеля, І. Канта та інших видатних учених йдеться про те, що людина – недосконала істота. Але в її природі закладено існування між недоліками та вдосконаленням. Це означає, що виховання проявляється в антропологічній відповідальності за недоліки і переходить його межі з погляду досконалості. Щоправда, вже Ф. Ніцше, розв’язуючи питання про співчуття, вважав, що останнє виражається в тому, що людина стає нещасною через страждання інших. Тому погляди Ніцше й виявилися спрямованими проти співчуття і втілилися в його концепції надлюдини як досконалої істоти.

Однак особливим предметом дослідження феномен неповноцінності постає лише з появою психоаналізу як особливої теорії особистості. Її засновник З. Фрейд виокремлював у структурі особистості три основні складові – ід, его і супер-его [10]. Зокрема, ід (воно) є джерелом психічної енергії і таким аспектом особистості, який містить переважно інстинкти. Его (Я) – структурний елемент індивіда, відповідальний за спрямування та контроль за інстинктами. А супер-его (над-Я) – це моральність, модель належної поведінки особистості, її безперервне прагнення, потяг до досконалості.

Его не існує окремо від ід, оскільки черпає в ньому свою силу. Водночас воно спрямоване на те, щоб сприяти здійсненню жадань ід. Щодо супер-его, то воно виникає ще в ранньому віці, коли дитина засвоює правила поведінки, які запроваджуються батьками і вихователями за допомогою системи заохочень та покарань. Згодом, на підставі сформованої в супер-его моделі належної поведінки, життєдіяльність індивіда скеровується за допомогою самоконтролю. Однак супер-его не може не конфліктувати з ід. На відміну від его, яке намагається відтермінувати реалізацію потягів ід до більш слушного випадку, супер-его має намір повністю придушити ці жадання. Отож, тоді, коли его піддається занадто сильному тиску, виникає тривога як попередження про те, що его в небезпеці. Ці погляди З. Фрейда виявилися в подальшому засадою для вивчення екзистенційних проявів неповноцінності особистості. Фрейд окреслив доти невідомі психологічні структури, давши їм назву. Пригнічення інстинктів і сексуальний вимір людини здобули науковий статус. Роблячи так, Фрейд підносить роль лібідо, енергії сексуальної пульсації у виникненні невроту, психогенної недуги, симптоми якої виражають психічний конфлікт між бажанням і заборонами. Саме на цьому ґрунті згодом “...виникнуть лінії розколу та істотні “тертя”, тому що дисиденти Адлер і Юнг відмовляться пояснювати неврот лише цією енергією сексуальної пульсації^{1/4}” [8, 136.].

Отже, ідеї фундатора психоаналізу були поглиблені його послідовниками, хоча вони переважно критично ставилися до поглядів самого З. Фрейда. Зокрема, К. Юнг у несвідомому виділяв два рівні. На його думку, безпосередньо під свідомістю розташоване особисте несвідоме, яке складається із спогадів, імпульсів і бажань та нечітких сприймань особистого досвіду, що піддався витісненню або просто виявився забутим. Зміст особистого несвідомого згрупований у певні тематичні комплекси: емоції, спогади, бажання тощо. Ці

комплекси проявляються в свідомості у формі певних домінуючих ідей – ідеї сили або ідеї неповноцінності [14, с. 14–45.]. Під особистим несвідомим розташоване колективне несвідоме, яке складається з накопиченого досвіду минулих поколінь. Колективне несвідоме – це універсальний еволюційний досвід, котрий детермінує розвиток особистості, хоча вона неспроможна усвідомити або пригадати його. Водночас внутрішніми детермінантами психічного життя людини є архетипи як природжені тенденції усередині колективного несвідомого. Архетипи проявляються у свідомості як емоції та деякі інші психічні явища і зазвичай пов'язані з важливими моментами життєвого досвіду індивідів – народженням і смертю, основними стадіями життєвого шляху, а також з реакцією на смертельну небезпеку.

Найбільший внесок у дослідження проблеми неповноцінності зробив А. Адлер, який виступив проти біологізаторських тенденцій свого вчителя З. Фрейда. На думку А. Адлера, секс не є базовим рівнем мотивації поведінки людини. Детермінанта її розвитку потяг до вищості, прагнення влади, самоствердження. Але цей потяг не завжди здійснений, наприклад через дефекти у розвитку або несприятливі соціальні умови. Тоді може виникнути відчуття неповноцінності у формі різних фізичних, душевних або соціальних недоліків реальних чи уявних [1]. Індивід прагне знайти засоби подолання відчуття неповноцінності й застосовує різні види компенсації, які виявляються засадами його діяльності. Відчуття неповноцінності є “соціальним відчуттям”, оскільки породжене людською слабкістю, усвідомленням неможливості жити поза суспільством, залежності від нього. Нездатність достатньою мірою компенсувати відчуття неповноцінності може призвести до розвитку комплексу неповноцінності, що своєю чергою спричинює серйозні проблеми на життєвому шляху людини.

Можливо, це й підштовхнуло А. Фройд, дочку знаменитого психоаналітика, до використання психоаналітичних ідей у навчанні та наданні допомоги нормальним дітям, які потрапили у складні ситуації. Формування у них усвідомленого й цілеспрямованого використання захисних механізмів, на думку А. Фройд, має зробити їх життя більш простим та успішним. Однак, коли ці засоби захисту спотворюють реальність і заважають функціональній здатності дитини, то стають невротичними і можуть заподіяти їй шкоду [9].

Поглиблюючи ідеї А. Адлера, Р. Дрейкурс розвивав концепцію “сімейної ради” як одного із засобів встановлення атмосфери до-

віри й любові в сім’ї. Завдання батьків щодо виховання дітей він убачав у повазі унікальності, індивідуальності та недоторканності дітей раннього віку, в умінні розуміти мотиви і значення їх вчинків, у відпрацюванні конструктивних взаємин із дитиною та знаходженні власних прийомів виховання. Особливу увагу вчений надавав тлумаченню негативної поведінки дітей, спрямованої на батьків і вчителів. А форми дитячої поведінки він вважав помилковими спробами дітей віднайти власне місце в сім’ї або в групі та забезпечити собі відчуття причетності, безпеки і визнання. Негативна поведінка дітей спрямована на привернення до себе уваги оточуючих. Вона є проявом демонстративної непокори внаслідок хибного висновку про необхідність самоутвердитися й довести свою перевагу в протиборстві з дорослими. Негативна поведінка це також бажання помститися або спричинити біль іншим, що іноді здається дітям єдиним способом відчутти себе “важливими”, “значущими”. Зрештою, це й утвердження власної неспроможності, неповноцінності як ухилення від відповідальності, спілкування. Вираженням одного з наведених прагнень можуть бути деякі види деструктивної поведінки, зокрема неуспішність, лінощі, енурез, крадіжки, брехливість тощо [5].

В. Райх вважав, що вся структура характеру людини є єдиним захисним механізмом. У цій єдиній захисній системі шляхом “поглинання” несвідомої енергії лібідо і тривоги відбувається ухилення від природних законів сексуальної енергії і відхід від реальних страхів. До того ж процес утворення характерологічного панцира здійснюється одночасно із м’язовими напруженнями і навіть судомами. Тому психотерапевтична робота має ґрунтуватися на ліквідації цього могутнього подвійного захисту, тобто на руйнуванні характерологічної та м’язової броні.

З погляду М. Клейн, фундаментальними організуючими силами психіки є агресія і любов: перша розщеплює психіку, а друга її цементує. Дитина агресивно роздвоює світ на “добрий” і “злий”, щоб відкинути те, що вона ненавидить, і зберегти те, що любить. Водночас деструктивному розколюванню світу навпіл протистоять організуючий процес його інтеграції, який сприяє поширенню дитячої любові. Як вважає М. Клейн, навіть у свідомості тієї дитини, яка виявляє ненависть до власної матері, рано чи пізно розщепленість материнського образу зіллється в єдине ціле, яке поєднає в собі хороше і погане.

Розірваність світу, невлаштованість у ньому може викликати в дитини, на думку К. Хорні, відчуття базальної тривожності як самотності та беззахисності в потенційно ворожому світі. Тому дитина завжди прагне відшукати безпеку в загрозовому світі та звільнитися від страху. Але її базальна тривожність може виявитися всеосяжним і глибоким відчуття самотності й безпорадності та стати джерелом неврозів. Отож, коли під впливом соціальних або психологічних причин у дитини виникає базальна тривожність, вона у відповідь виробляє деякі поведінкові стратегії, що дозволяють їй впоратися із зростаючим відчуттям безпорадності та беззахисності. Якщо якась частина подібних поведінкових стратегій стає у дитини фіксованою, то проявляється не просто як її невротичні потреби, а як захисний механізм проти тривоги. Жорстко фіксовані подібні стратегії тільки посилюють дитячі проблеми, оскільки охоплюють особистість дощенту: взаємини з іншими людьми, самооцінку і ставлення до життя загалом [12].

Намагаючись спростувати уявлення про жіночу неповноцінність, Л. Холлінгворт провела низку досліджень, спрямованих на з'ясування рівня фізичних, сенсорномоторних та інтелектуальних здібностей у різних груп досліджуваних. Отримані нею результати повністю спростували гіпотезу про жіночу неповноцінність під час менструального періоду. Зокрема, було встановлено, що менструальний цикл, на відміну від пануючої в наукових поглядах думки, ніяк не пов'язаний з рівнем перцептивних або моторних можливостей жінок. Крім того, Л. Холлінгворт довела хибність думки про те, що жінка може самореалізуватися лише шляхом дітонародження. З її погляду, прагнення жінки реалізуватися в будь-якій іншій сфері є цілком природним і повновартісним [13].

Ще більшого соціального забарвлення набули погляди на життя людини неофройдиста Г. Саллівана, який вважав основними потребами розвитку особистості жадання ніжності, пестощів та спроби уникнути тривоги. Водночас на думку представника гуманістичної психології К. Роджерса, психіці людини притаманні дезадаптаційні функції психологічного захисту. Оскільки функція захистів полягає у збереженні суб'єктивних цінностей та уявлень про себе ("Я-концепція"), то поступово це призводить до відриву від реальності та формування неадекватного уявлення про себе [4].

В опертій на соціальні чинники концепції відчуження Е. Фромма головна увага звернена на те, що в умовах науково-технічного

поступу людина втрачає зв'язки із світом та з іншими людьми. Виникає відчуження людини, або “негативна свобода” – стан, який пригнічує індивіда і породжує неврози. Особистість потерпає під тягарем свободи, вона не хоче бути “вільною” і прагне мати певні стосунки з іншими людьми, спілкуватися з ними. Проте жорсткий навколишній світ не дозволяє їй цього зробити, внаслідок чого люди стають самотніми. Як визначальна домінанта міжособистісних стосунків відчуження виявляється нестерпним тягарем для людини. Це може призвести до появи агресії, яка виявляється в таких механізмах захисту як реакції садизму та мазохізму, або виявитися у протилежному типі поведінки конформізму, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються одне до одного, рятуючись від відчуження [11].

Рішуче відкидаючи зведення усього “вищого” в людині моралі, мистецтва, релігії до потягів та інстинктивної несвідомої діяльності, Е. Муньє піддає глибокій критиці уявлення З. Фрейда з позицій персоналізму. “Е. Муньє приймає фрейдистське уявлення про несвідоме, але вважає, що воно реалізує спонтанність людини занадто натуралістично й біологічно, не залишаючи можливості проявів спонтанності на рівні “Супер-Его” [6, с. 24]. Прагнення до буття вищого порядку визнається Е. Муньє дійсною людською властивістю, яку він убачає у християнському відчутті гріховності, а також у вченні А. Адлера про людську неповноцінність.

У динамічній теорії розумової відсталості К. Левіна неповноцінні діти відрізняються від нормальних тим, що у них порушена емоційно-вольова сфера. Відхилення у цій сфері зумовлюють недостатність усієї психіки та діяльності [2]. Однак Л. Виготський заперечував це положення теорії К. Левіна з огляду на те, що різницю між розумово відсталою та нормальною дитиною слід шукати не в особливостях самого по собі інтелекту або афекту, а в особливостях взаємозв'язків, наявних між цими чинниками психічного життя. Як і свідомість загалом, відношення між інтелектуальними та емоційно-вольовими процесами формується в розумово відсталій дитині в процесі діяльності. Отже, вирішальну роль у формуванні і зміні цього відношення на різних стадіях розвитку відіграє корекційно-виховна робота, спрямована на виправлення недоліків особистості [3].

Цей процес із позиції соціальної психології намагався розглянути Д. Морено, проливаючи світло “на індивідуальні тертя і кривди,

часто старанно замасковані, які діють у групах і призводять до їхнього розколу. Вчений розробив низку важливих підходів, зокрема: *соціатрію* науку терапії соціальних систем; *психодраму* театральну терапевтичну постановку, що дає змогу хворому визволитися, граючи роль, пристосовану до його ситуації, пережити на сцені сукупність взаємин, які прив'язують цього індивіда до його оточення. Тоді як у психодрамі катарсис має індивідуальний характер, у соціодрамі він колективний, і це дає змогу створювати правдоподібну модель для дослідження соціальних проблем у межах малої групи [8].

Висновки. Феноменологія особистісної неповноцінності надзвичайно актуальна для нашого трансформаційного часу проблема, яка нагально потребує різнобічного наукового вивчення. На відміну від західних учених, вітчизняні дослідники вважали неповноцінність продуктом аномального психічного розвитку, зумовленого пошкодженнями головного мозку у внутрішньоутробному періоді або в ранньому дитинстві. З їх погляду, за допомогою спеціальних методів навчання та виховання можна значно розвинути розумово відсталу дитину. У процесі розвитку особистість такої дитини набуває якісних змін, а її розвиток значною мірою залежить від того, наскільки враховані у виховному процесі особливості неповноцінності індивіда та його вищої нервової діяльності.

Філософська рефлексія проблеми крізь призму наукового історичного досвіду людства допоможе багатогранному осмисленню ключових понять і тенденцій, а також дозволить вибудувати базальні підходи з метою корекції негативного перебігу процесів набуття особистістю комплексу неповноцінності.

Література:

1. Адлер А. Воспитание и проблемные дети / А. Адлер // Родители и дети: хрестоматия; [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 106-121.
2. Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г. Блюм. – М. : КСП, 1996. – 247 с.
3. Выготский Л. С. Избранное / Л. С. Выготский. – М. : АПН РСФСР, 1960. – 366 с.
4. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : монографія / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 186 с.
5. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка / Р. Дрейкурс // Родители и дети: хрестоматия; [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 321-405.

6. Дьяконов Г. Філософія персоналізму і психологія діалогу / Г. Дьяконов // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 18-27.
7. Максименко С. Д. Психологія особистості / Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. – К., 2007. – 224 с.
8. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс; [пер. з фр. В. Шовкун]. – К: Основи, 1998. – 669 с.
9. Фрейд А. Психология “Я” и защитные механизмы / А. Фрейд. – М. : 1993. – 141 с.
10. Фройд З. Вступ до психоаналізу / З. Фройд; [пер. з нім. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республіка, 1994. – С. 15-280.
12. Хорни К. Наши внутренние конфликты / К. Хорни. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – С. 8-255.
13. Эрн В. Ф. Борьба за логос. Опыты философские и критические / В. Ф. Эрн // Вопросы философии. – 1991. – № 1. – С. 3-296.
14. Юнг К.-Г. О психологии бессознательного / К.-Г. Юнг // Психология бессознательного. – М., 1985. – 368 с.